

Van den Eerenbeemt sluit het werk af. Hij bespreekt een 'selectie van drijvende krachten' (III, 379) en eindigt met een pleidooi voor een meer ecocentrische houding ten opzichte van de natuur. Bij verschillende zaken worden interessante causaliteiten aangestipt. Van den Eerenbeemt zoekt bijvoorbeeld de basis van het economisch wel en wee in het karakter van grensprovincie en als 'draaischijf' tussen grote bevolkingsconcentraties. Aardig ook is het denkbeeld van secularisatie als een gevolg van de komst van de moderne verzorgingsstaat die de burger onafhankelijk maakte van het godsdienstig instituut. Religie werd een individuele vraag en was niet langer vanzelfsprekend.

Deze uitgave beoogt niet alle vragen over Noord-Brabants verleden te beantwoorden. Wel documenteert de *Geschiedenis van Noord-Brabant* een bijzonder breed scala aan facetten. Deze variatie in onderwerpen maakt het echter nog niet tot 'integrale geschiedenis', daarvoor resten te veel lacunes en worden te weinig verbanden tussen ontwikkelingen en verklaringen gegeven. Maar meer dan bij soortgelijke studies over andere provincies is provinciale geschiedenis hier niet de geschiedschrijving van het regionale bestuur, haar instituties en streven, maar van haar grondgebied en bewoners. Dat maakt het mede tot een waardevol boek.

M. G. J. Duijvendak

M. Bossenbroek, *Holland op z'n breedst. Indië en Zuid-Afrika in de Nederlandse cultuur omstreeks 1900* (Amsterdam: Bert Bakker, 1996, 443 blz., f59,90, ISBN 90 351 1695 X).

Kernachtiger dan de schrijver dat zelf gedaan heeft, zou men zijn boek niet kunnen samenvatten: 'Anders dan tot nu toe werd aangenomen, was ook de Nederlandse samenleving omstreeks 1900 ontvankelijk voor de prikkels van nationalisme en imperialisme. Temidden van het opgewonden vlagvertoon van expansieve Europese naties zwaaide Nederland naar vermogen mee met het rood-wit-blauw. Ook hier te lande werd de symbolentaal van volk, vorst(in) en vaderland begrepen en gesproken. Holland op zijn smalst had afgedaan, tegen het einde van de negentiende eeuw maakte Holland zich breed. Het nieuwe nationale zelfbewustzijn werd vooral ontleend aan de eigen verrichtingen in de Indische archipel en aan die van het 'stamverwante' Boerenvolk in Zuid-Afrika. In *Holland op zijn breedst* wordt de betekenis van Indië en Zuid-Afrika voor de Nederlandse cultuur rond de eeuwwisseling in al haar facetten in kaart gebracht'.

Natuurlijk waren zelfstandig, stamverwant Zuid-Afrika en gekoloniseerd Indië, vanuit Nederland beschouwd, eigenlijk volstrekt onvergelijkbaar. Met Zuid-Afrika had de Nederlandse krijgsmacht, die in Atjeh en Lombok hoofdrollen vervulde, dan ook in geen enkel opzicht te maken. Dat het de 'H. M. Gelderland' was van de Koninklijke Marine die in 1900 Paul Kruger naar Nederland haalde, had dan ook niets van doen met militair machtsvertoon. Het was zelfs nauwelijks een politiek gebaar van betekenis. Maar Zuid-Afrika was voor Nederland in hoofdzaak emotie en het gebaar bevestigde het gevoel van eigenwaarde. 'De Boeren hebben het overwonnen, hiep hiep hoera, hiep hiep hoera' bleef hier nog jarenlang een straatdeun, ook nadat de Boeren allang verslagen waren. Zelfs twintig jaar later werd het nog wel gezongen. Bossenbroek maakt daar geen melding van maar duidelijk was Zuid-Afrika als populair thema van de straat een langer leven beschoren dan als thema van de intelligentsia. Die intelligentsia beschikte evenwel over fora als de academische kathedoor, verenigingen en een aantal opinievormende tijdschriften als *De Gids*, *Eigen Haard* en dergelijke, waarin ook tekenars zich niet onbetuigd lieten. Meer dan machteloze participatie en bekommernis leverde het allemaal niet op, maar in 1914 waren die nog ruimschoots actueel. Juist in 1914.

En Indië? Daar ontwikkelde het na 1870 vrijuit werkzame bedrijfsleven zich alsof het zijn

eigen achtertuin was. Daarmee begon de openlegging van Indië en de transformatie van Java tot een ondememersparadijs, toen expansie buiten het hoofdeiland nog nauwelijks aan de orde was. Maar niet als een geïsoleerde sector terzijde of in de marge van het vaderlandse bedrijfsleven. Het was en bleef volop daarin geïntegreerd — ook naar hedendaagse criteria van netwerken en dubbelfuncties.

'Voor de vijf protégés van de Nederlandse regering — NHM, KNSM, KPM, Deli Mij. en de Koninklijke: de goudhaantjes van het koloniale circuit — gold de wet van de winnende voorsprong'. Men hoort in gedachten Jan Romein postuum brommen, maar de variant is juist. De verschillende koloniale NV's gingen bovendien al spoedig behoren tot de meest centrale bedrijven van het Koninkrijk der Nederlanden: de meeste Amsterdams gestempeld, enkele Rotterdam, de oliewinning Haags door de ruggensteun van de politiek en de ambtenarij. Bossenbroeks constatering dat Java hoe dan ook het kerngebied was en bleef, behield haar geldigheid nog ver voorbij 1900. De initiële structuur bleef, behoudens enkele uitzonderingen, bestaan — al breidde met de jaren het netwerk zich globaal gesproken over de hele archipel uit.

'Hollands regentenkapitalisme, begerig de kolonie uit te baten?' vraagt Bossenbroek zich in wat onvervalst Vlaams lijkt ten slotte af. Zijn antwoord: 'Jazeker, duizend dollars en dukaten. Idem dito met een imperialistisch sterretje? Nee, in zijn algemeenheid niet; ja, in enkele concrete gevallen wel'. Het koloniale circuit was geen geïsoleerde sector in de marge van het vaderlandse bedrijfsleven maar juist volop daarin geïntegreerd.

En haar andere criteria beoordeelde? 'Wegbereiders van het Nederlandse imperialisme, aanjagers van het Nederlandse kapitalisme, de intellectuele bloem der natie rond de eeuwwisseling komt er niet best af. Althans, vanuit hedendaags perspectief, waarin beide historische fenomenen minder gunstig worden belicht. Waardeoordelen willen nogal eens tijdgebonden zijn. Blijvend is de vaststelling dat wetenschappers zelf een onlosmakelijk verband legden tussen hun professionele nieuwsgierigheid, het machtsvertoon van de Nederlandse staat en het bestaansrecht van de Nederlandse natie. Wat dat betreft was het combinerend vermogen van de machtige falanx van Leidse professoren in de juridische en letterenfaculteit kenmerkend' — Van Vollenhove, Fruin, Kern, Snouck Hurgronje, en de collega's in Amsterdam en Utrecht. Aan elk hunner en nog vele anderen wijdt Bossenbroek analyses die tegelijk diepgaand zijn en kernachtig, of het nu ging om Indië of om Zuid-Afrika. Zending en missie, ofschoon hier ook door Bossenbroek niet vergeten — het kruis ging in Indië tenslotte 'vóór de vlag uit maar liefst niet verder dan een dagmars', speelden binnen dit perspectief zeker een rol en geheel onbelangrijk was die zeker niet; wel minder specifiek.

Het is, kan men zeggen, niet allemaal zo nieuw, maar het is zo buitengewoon goed en geïntegreerd opgeschreven. Daarin ligt het opmerkelijke karakter van Bossenbroeks boek. Een heel andere invalshoek: in nauwelijks 25 bladzijden over Indië in de Nederlandse kunst komt, uitgaand van de koloniale wereldtentoonstelling van 1883 in Amsterdam, een representatief beeld tot leven van Indië in de Nederlandse kunst. In vogelvlucht en kaleidoscopische, zeer aansprekende parlandostijl weet Bossenbroek een suggestief beeld te geven van de samenhang van literatuur, picturale kunst, interieur-, beeldhouw- en moderne kunst, waarin de verbondenheid van Nederland met Indië tot uitdrukking kwam, hoe positief danwei negatief beleefd dan ook. Van relevante toneelstukken (néé, Cor van der Lugt Melsert was juist géén *toneeltijger!*) en het ontstaan van de etnomusicologie in Nederland ook. Zuid-Afrikaanse invloeden vielen hierbij in het niet.

'Kunstzinnig verwierf Indië zich een vaste plaats in de literatuur, de architectuur en (wat later) de schilderkunst... In de politiek vertegenwoordigde Indië de meerwaarde die Nederland deed uitstijgen boven *de rang van Denemarken*, in machtspolitieke maar ook in ethische zin': de rang van (een land als) Denemarken — mijn formule van 1970, mondeling in ongeveerde die woorden maar in elk geval als gedachte afkomstig van dr. J. W. Meijer Ranneft. Laat mij daar

tot slot dan eindelijk maar eens zelf mee komen, nu de uitdrukking werkelijk Jan en alleman in de pen bestorven lijkt te liggen, maarnooit iemand (behalve éénmaal Heldring in 'Dezerdagen') zich afvraagt, wie haar toch zo spraakmakend gemaakt heeft (H. Baudet, 'Nederland en de rang van Denemarken', *BMGN*, XC (1975) aflevering 3, 430-443).

H. Baudet

W. Lagerwey, *Letters written in good faith. The early years of the Dutch norbertines in Wisconsin* (Green Bay, WI: Alt Publishing Co., 1996, vii + 547 biz.).

Op 1 november 1893 vertrokken drie Nederlandse norbertijners, twee priesters en een broeder, naar de VS om aldaar in het landelijke Wisconsin een missiepost te beginnen. Directe aanleiding was een verzoek van de Amerikaanse bisschop S. C. Messmer van het bisdom Green Bay, om te helpen bij de missie onderde Belgische, veelal Frans sprekende immigranten in zijn bisdom.

Het verhaal van de norbertijner missie is bewaard gebleven in een enorme collectie brieven die gestuurd werden door priesters en broeders naar confrères en familie in Nederland. De brieven werden grotendeels in het Nederlands geschreven, maar zijn voor deze uitgave, die de honderdste geboortedag van de norbertijner missie in Amerika moet gedenken, speciaal vertaald in het Engels. Van de periode 1890 tot en met 1947 zijn bijna 400 brieven bewaard gebleven. Het meest regelmatig verliep de briefwisseling tussen de norbertijner missiepost en de abdij van Berne te Heeswijk echter gedurende de jaren 1893-1902, de periode die in dit boek wordt behandeld.

In zijn inleiding merkt Lagerwey terecht op dat vooral deze eerste brieven interessant zijn, omdat zij een impressie geven van Amerika gezien door 'Nederlandse ogen' en geschreven voor een Nederlands publiek. Met name de eerste indrukken waren onthullend. Zo schreef pater Pennings kort na zijn aankomst in Hoboken, New Jersey: 'Het is hier prachtig, kolossaal, en zo ongelooflijk druk. Niemand trekt zich iets van elkaar aan, iedereen gaat zijn eigen weg, of beter gezegd iedereen neemt de tram. Op straat is het een drukte van wagens en voertuigen, zodat zich constant twee rijen vormen, als in een processie. Je kunt de straat alleen zo nu en dan oversteken wanneer een politiemannetje de processie van wagens tot een halt roept'.

De norbertijners pasten zich overigens na een moeizame start verbazend snel aan de primitieve condities van het landelijke Wisconsin aan. Het gebied was erg heuvelachtig en er waren nauwelijks wegen, waardoor de broeders een geïsoleerd bestaan leidden. Een groot probleem was dat de inwoners van het bisdom ver uit elkaar woonden en dat slechts weinigen, nooit meer dan tien personen, de kerk regelmatig bezochten. Daarbij spraken de broeders in het begin nauwelijks Engels, zodat het contact met de mensen aanvankelijk erg beperkt was.

De brieven van de norbertijners vertellen echter niet alleen het verhaal van opoffering, ontbering en teleurstelling maar ook van successen. Uiteindelijk zouden nog zesentwintig missionarissen van de abdij van Berne zich voegen bij de norbertijner parochie. De missie zou zich zelfs nog uitbreiden naar Canada, maar het hoogtepunt was ongetwijfeld de stichting van een norbertijner klooster in De Pere.

In deze publicatie zijn ruim tweehonderd brieven chronologisch weergegeven in hoofdstukken die elk een jaar bestrijken. Het eerste hoofdstuk bevat de correspondentie tussen Amerika en Nederland die aan de missie voorafging. Elk hoofdstuk heeft een korte inleiding waarin de aard van de brieven en de schrijvers worden vermeld. Bij iedere brief geeft Lagerwey vervolgens een beknopte samenvatting van de inhoud. Dit is overigens geen overbodige luxe, want niet alle brieven zijn even fraai en boeiend geschreven. Zo kreeg ondergetekende al snel de neiging